

УДК 599.343.4 (47)

Аловиди «бернських» видів гризунів¹

Ігор Загороднюк, Олександр Кондратенко

Аловиди «бернських» видів гризунів. — Загороднюк І., Кондратенко О. — Подано докладний опис двох видів, що до останнього часу розглядалися у складі двох інших видів гризунів, забезпечених охороною згідно з додатком 2 до Бернської конвенції. Обидва види виділені зі складу «материнських» видів на підставі цитогенетичних даних. Перший з них — ховрах подільський (*Spermophilus odessanus*) — до останнього часу розглядався у складі *Spermophilus suslicus*. Другий вид — мишівка темна (*Sicista severtzovi*) — входить до складу надвиду *Sicista subtilis*. Оскільки їхня загальна чисельність і ареали менші за чисельність і ареали «материнських» видів, вони вимагають першочергового включення до «бернських» переліків.

Ключові слова: гризуни, аловиди, раритетна фауна, Бернська конвенція, степова зона.

Allopecies of the “Bern” species of rodents. — Zagorodniuk I., Kondratenko O. — Detailed descriptions of two species, that up to last time were considered as a part of “big” polytypical rodent species, having protected status according to the Bern Convention, are given. Both these species are separated from the former “mother” species on the base of cytogenetic data. First of them, Podolian suslik (*Spermophilus odessanus*), was considered for last time as subspecies of *Spermophilus suslicus*. Second species, Dark birch mouse (*Sicista severtzovi*) is from the former species *Sicista subtilis*. Inasmuch as their general abundance as well as geographical ranges are smaller than number and range of “mother” species, these “new” species need in the same protected status.

Key words: rodents, allopecies, rare fauna, Bern Convention, steppe zone.

Загальні зауваження

Ряд гризунів (Muriformes, seu Rodentia auct.) є найбагатшою за видовим складом групою ссавців аборигенної фауни. Деякі з наявних у фауні України видів не включені в додатки до Бернської конвенції, однак стан їх популяцій є загрозливим. У таблиці 1 (див. попередню довідку) перелічено види аборигенної фауни України, що не увійшли в жодний з додатків, але рекомендуються тут до включення у Додаток 2 до Бернської конвенції.

Два з них — нові види, видова самостійність яких доведена в останні роки. Ці види входять до складу відповідних надвидових таксонів, які мають охоронний статус згідно з Додатком 2 до Бернської конвенції. Зокрема, ховрах подільський (*Spermophilus odessanus*) виділений зі складу надвиду «ховрах крапчастий» (*S. suslicus* s. l.), мишівка темна (*Sicista severtzovi*) — складова полівиду «мишівка степова» (*S. subtilis* s. l.) (Загороднюк, 1998).

Оскільки «материнські» види цих нових видів мають охоронний статус, «дочірні» види повинні отримати, принаймні, такі самі охоронні категорії, що і вихідні види (IUCN, 1994). Описи цих двох нових видів, що є аловидами відомих бернських видів, наводяться в цьому розділі окремими від «материнських» видів нарисами (повновагомі нариси щодо стану популяцій номінативних форм див. у розділі 4 «Надряд Glires»).

¹ Текст наводиться без змін за виданням «Ссавці України під охороною Бернської конвенції» (Київ, 1999, с. 192–197), виданим у серії «Праці Теріологічної Школи» (Випуск 2). Текст доповнено українським та англійським резюме. — *Прим. ред.*

Ховрах подільський — *Spermophilus odessanus*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Spermophilus odessanus* (Nordmann, 1840). Інші назви: *Citellus suslicus* s. l.; *Spermophilus suslicus odessanus*. Один з чотирьох видів роду у фауні України (Загороднюк, 1998). Описано як підвид *Spermophilus citellus* ("*S. c. odessana*"), але довгий час розглядався у складі виду *S. suslicus* (Громов, 1995а). Видова самостійність підтверджена цитогенетичними даними: за числом хромосом ($2n=36$) вид відрізняється від *S. suslicus* s. str. ($n=34$) і подібний до *S. pygmaeus* (Загороднюк, Федорченко, 1995). Географічні межі між видами збігаються з руслами великих річок, однак в деяких випадках (напр., на Буковині) між ними утворюються гібридні зони (Шнаревич, 1959). Особливий статус крупних волинських "*Citellus suslica vohlynensis*" (Решетник, 1946, 1948; Громов, 1995) розглядають як ймовірний результат помилки, внаслідок якої «великі» розміри їх тіла були збільшені на довжину хвоста (Загороднюк, Федорченко, 1995).

Біологічна характеристика. Колоніальний вид, характерний для лучно-степових систем з помірним випасом худоби або сінокосянням. Поселення на багаторічних травах проходять закономірний цикл від розквіту локальної популяції у перші 1–2 роки її існування до її згасання (вкл. зменшення маси тіла) в наступні 2–3 роки (Лобков, 1995). Зимосплячі, сезон активності триває від кінця лютого (на півдні) чи квітня (на півночі) до початку серпня чи вересня. Копають нерозгалужені нори глибиною до 170 см, зимові нори з одним вертикальним ходом, закриті. Основу живлення становлять зелені частини рослин, вегетаційний цикл яких і визначає сезонну активність виду.

Плодяться з другого року життя; у приплоді звичайно 5–6 малят, які на початку червня переходять до самостійного життя (Сокур, 1960; Лобков, 1983). Даних щодо розведення у неволі немає, утримання проходить без ускладнень (Філіпчук, 1973; Сокур, Філіпчук, 1977). Як і всі ховрахи, є активним компонентом зоонозів (Сокур та ін., 1988). Поширений у правобережному лісостепу та степу між Прутом і Дніпром, і його ареал займає проміжне положення між ареалами трьох інших видів ховрахів (рис. 1)¹. Ізольовані поселення на Волині й суміжних теренах Польщі і Білорусі, ймовірно, вимерли (Загороднюк, Федорченко, 1995).

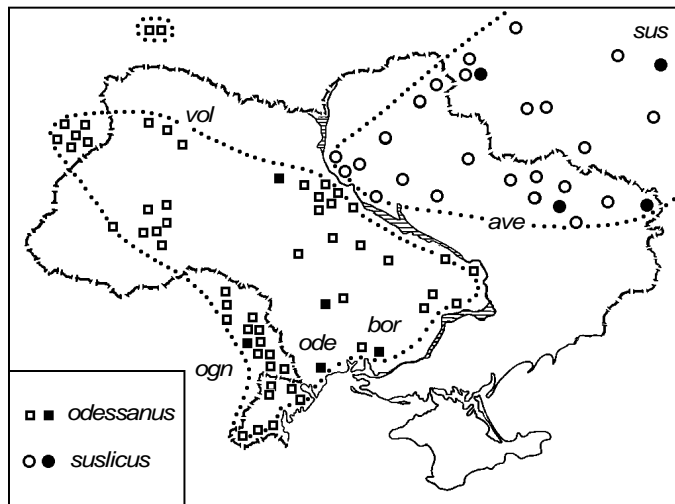

Рис. 1. Поширення ховрахів групи *Spermophilus "suslicus"*: крапчастого *S. suslicus* s. str. ($2n=34$) та подільського *S. odessanus* ($2n=36$); літери — типові місцевості підвидів (*vohlynensis*, *boristenicus*, *averini* etc.), залиті значки — каріологічно ідентифіковані популяції (за: Загороднюк, Федорченко, 1995).

¹ В оригінальній публікації рисунки № 1 та № 2, згадані тут, є частиною попередньої статті і наводяться під номерами 10 та 14. — *Прим. ред.*

Оцінка стану популяцій. Колись один з найпоширеніших та найчисельніших видів гризунів (Решетник, 1948), до 90 % видового населення якого представлено в Україні. Описані раніше багаточисельні волинсько-житомирські популяції (Ксенжопольській, 1915), ймовірно, припинили своє існування. Численні колишні знахідки виду на Придніпров'ї¹ також підтверджуються тільки давніми колекційними зразками (Загороднюк, Федорченко, 1995а), і тільки на окремих ділянках (зокрема, на Малополовецькому полігоні) збереглися острівні популяції. Більшість описаних раніше поселень на західних теренах України (Татаринів, 1956), очевидно, також зникла. За даними І. Сокура (1960), тільки повоєнного 1947 року в Україні механічними засобами відлову знищено 20 млн. (!) ховрахів²; цей же автор зазначає, що «боротьба з ховраками на Україні є дуже важливою справою» (с. 93). Врешті людина перемогла, і тепер цей вид можна знайти тільки на окремих фрагментах колись суцільного ареалу, насамперед, в приморських районах Одещини і Миколаївщини. Вихідні ареал та чисельність виду (Решетник, 1948; Сокур, 1960) скоротилися за останні десятиліття на кілька порядків (Загороднюк і Федорченко, 1995; неопубл. дані), що визначається зменшенням якості і кількості місць оселення виду та порушеннями просторової цілісності популяцій.

Заходи охорони. У національних червоних списках (Червона книга, 1980, 1994) відсутній. Вид є складовою надвидом *S. suslicus*, що внесений у додаток 2 до Бернської конвенції та у проєкт Червоної книги Європи (Red..., 1997) і, отже, повинен отримати ту саму охоронну категорію, що і парасольковий таксон. Раніше цьому виду рекомендовано надати охоронний статус за 1-ю категорією ЧКУ (Загороднюк та ін., 1998; Загороднюк, 1999), що відповідає категорії En (загрозливий) за системою категорій IUCN (1994).

Мишівка темна — *Sicista severtzovi*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Sicista severtzovi* Ognev, 1935. Один з 13 видів роду (Павлинов та ін., 1995), один з трьох видів роду у фауні України (Загороднюк, 1998а). У всіх публікаціях щодо фауни України розглядається у складі *Sicista subtilis* Pallas без визнання навіть підвидового рангу (Корнєєв, 1965; Крижанівський, Ємельянов, 1984 та ін.). Описаний як підвид *S. subtilis* за матеріалами із Кам'яного степу (Огнев, 1935, 1948), видова самостійність показана на підставі цитогенетичних даних: ця форма степових мишівок має $2n=18$, на відміну від 26-хромосомних *S. subtilis nordmanni* з півдня України (Соколов та ін., 1986; Sokolov et al., 1987 та ін.). У пізніших працях (зокрема: Селюніна, 1993; 1994; Громов, 1995b) на цей факт не звернуто увагу, і для України 18-хромосомна форма встановлена лише 1998 р. (Загороднюк, Кондратенко, 2000).

Біологічна характеристика. Загалом один з найменш вивчених видів ссавців фауни України, про особливості біології якого свідчать лише кілька окремих фактів його відлову та утримання в неволі³. За морфологічними особливостями мало відмінна від інших форм групи "*subtilis*". Місцями оселення є низинні лучно-степові ділянки з густою трав'янистою рослинністю і високою щільністю прямокрилих. Останні напевно складають основу кормової бази мишівок. При утриманні мишівок в тераріумі (з піском і травою) вони охоче споживали різних великорозмірних комах, зокрема, коників, сарану і метеликів, воду отримували з фруктів; вдень звичайно міцно спали (наші дані). Всі знахідки в Україні відносяться до околиць садиби заповідного масиву «Стрілецький степ» (Луганський заповідник), що у в Мілівському районі Луганщини. Найближча до України (одна з трьох відомих) знахідок виду відноситься до Центрально-Чорноземного заповідника на Курщині (Соколов та ін., 1986). Ймовірно, вид поширений у степах на схід від Сіверського Донця (Загороднюк, 1999; рис. 2).

¹ Відома канівська популяція, що довгі поки експлуатувалася для проведення занять зі студентами Київського національного університету, зникла приблизно 1993 р.

² Очевидно, що мова йшла, насамперед, про правобережних *S. odessanus*.

³ Наявні в літературі описи «степових мишівок» з України не стосуються мишівки темної, а єдина праця про мишівок зі Стрілецького степу (Модін 1956) присвячена надвиду *Sicista betulina*.

Оцінка стану популяцій. Вид відомий в Україні лише з одного пункту, що свідчить про вкрай незначну загальну чисельність української популяції. Протягом двох експедиційних досліджень 1995 та 1998 рр. (серпень) здобуто лише по одній особині, частка яких становили 1–5 % від усіх добутих пастками та циліндрами дрібних ссавців. Частка кісткових залишків мишівок у pelletках сича, зібраних на горіщі лабораторії у Стрілецькому степу, становила до 10 % від залишків всіх мікромамалій, однак ці дані стосуються роду *Sicista* загалом¹. Факторами, що можуть негативно впливати на стан популяції виду, є загальні історичні антропогенно обумовлені зміни степу. Серед них — розорювання степу, його заростання чагарниками в результаті зникнення крупних траводів (зокрема, караганники у Стрілецькому степу). У видозмінених людиною степах тепер практично відсутні такі природні фактори, як стравлення та витоптування рослинності, низькою на заповідних ділянках стала щільність поселень бабаків, зникли дикі копитні, що призводить до деградації степових угруповань, членом яких є мишівки².

Заходи охорони. Як новий для фауністичних списків, цей вид ще не розглядався комісіями з охорони хребетних. Вид входить до червоних списків як складова *Sicista subtilis* (sensu lato), і охоронні категорії забезпечені для нього через парасольковий ефект згідно з охоронним статусом мишівки степової, що включена у додаток 2 до Бернської конвенції (Конвенція...1998) та Червону книгу України (Селюніна, 1994). За сучасною класифікацією охоронну категорію *S. severtzovi* можна визначити як EN (endangered = загрозливий) згідно з новими критеріями МСОП (IUCN, 1994). Одним з дієвих заходів охорони виду може бути розширення природно-заповідної мережі на теренах колишніх стрілецьких степів з природним ядром, що носить відповідну назву (сучасна його площа — лише близько 5 кв. км).

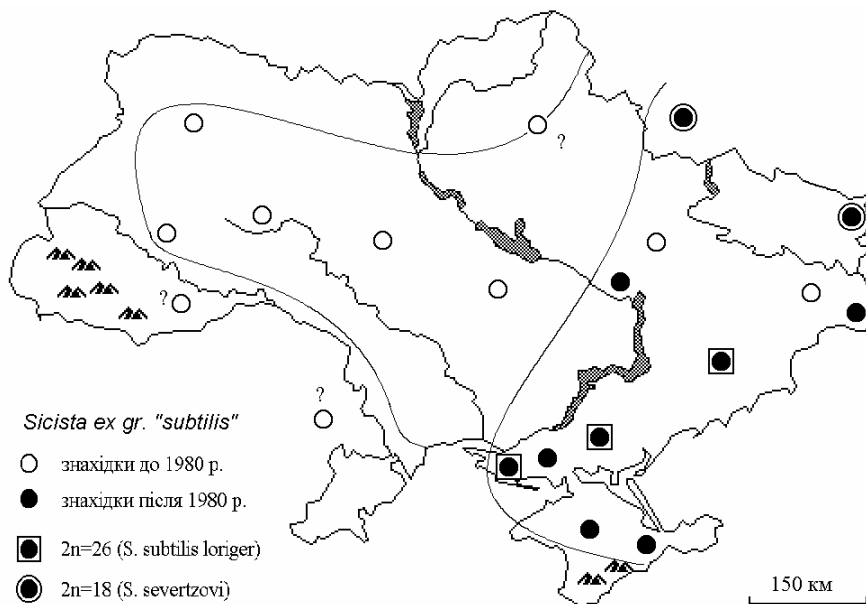

Рис. 2. Реконструйований ареал і сучасне поширення степових мишівок (надвид *Sicista ex gr. subtilis*) в Україні: *Sicista subtilis loriger* (2n=26) і *Sicista severtzovi* (2n=18).

¹ Тут поширена також *S. betulina* s. l. (вкл. можливі знахідки *S. strandi*). 1999 р. ми здобули тут 5 особин мишівки «лісової» і жодної особини «степової» (*S. severtzovi*).

² Контрольні обліки ссавців у Стрілецькому степу не дозволили нам встановити наявність низки власне степових видів (строкатки, сліпачка, білозубок, ховрахів тощо), замість яких домінували нориці звичайні та мишаки уральські.

Література

- Громов И. М. Род суслики — *Citellus* Oken, 1816 // Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. — С.-Пб., 1995а. — С. 98–132.
- Громов И. М. Род мышовки — *Sicista* Gray 1827 // Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. — С.-Пб., 1995б. — С. 188–198.
- Загороднюк І. В. Політичні види: концепція та представленість у теріофауні Східної Європи // Доповіді НАН України. — 1998. — № 7. — С. 171–178.
- Загороднюк І. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк І., Жила С., Покин'череда В. Теріологічна школа-семінар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоології. — 1998. — Том 32, № 5-6. — С. 149–150.
- Загороднюк І. В., Кондратенко О. В. *Sicista severtzovi* та близькі до неї форми гризунів в Україні: цитогенетичний та біогеографічний аналіз // Вестник зоології. — 2000. — Suppl. 15. — С. 101–107.
- Загороднюк І. В., Федорченко А. А. Аллопатрические виды грызунов группы *Spermophilus suslicus* (Mammalia) // Вестник зоологии. — 1995. — Том 29, № 5–6. — С. 49–58.
- Загороднюк І. В., Федорченко А. А. Крапчатые суслики (*Spermophilus ex gr. suslicus*) в Киевской области // Вестник зоологии. — 1995а. — Том 29, № 4. — С. 86.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Радянська школа, 1965. — 236 с.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // В. А. Топачевский (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наукова думка, 1985. — С. 197–234.
- Ксенжопольській А. В. Заметка о Волыньских сусликах и некоторых других животных изъ породы грызуновъ / «Мышиная напасть на Волыни» в 1913–1914 годахъ. — Житомиръ: изд. Волынского Губернского Земства, 1915. — С. 25–35.
- Лобков В. А. О размножении крапчатого суслика (*Citellus suslicus* Guld.) в антропогенном ландшафте Северо-Западного Причерноморья // Экология. — 1983. — № 2. — С. 44–49.
- Лобков В. А. Особенности сезонных явлений жизни крапчатого суслика (*Citellus suslicus* Guld.) в северо-западном Причерноморье и их экологические последствия // Материалы по изучению животного мира (фаунистика, экология, история исследований). — Одесса, 1995. — С. 33–49. — (Научные труды Зоологического музея Одесского гос. ун-та, том 2).
- Модін Г. В. Замітки про вухатого їжака і лісову мишівку в Стрілецькому степу // Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР. — 1956. — № 27. — С. 154–159.
- Огнев С. И. Систематический обзор русских видов рода *Sicista* // Бюллетень НИИ зоологии Московского университета. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1935. — № 2. — С. 51–58.
- Огнев С. И. Подсемейство *Sminthinae* Murray (1886). Мышовки / Звери СССР и прилежащих стран. — Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. — Том 6. — С. 17–84.
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — Ч. 1. Rodentia. — 240 с. — (Сборник трудов Зоологического музея МГУ. Том 32).
- Решетник Е. Г. О новых подвидах крапчатого суслика *Citellus suslica volhynensis* subsp. nov. и *Citellus suslica ognevi* subsp. nov. // Бюллетень Московского общества испытателей природы (отд. биол.). — 1946. — Том 51, вып. 6. — С. 25–28.
- Решетник Е. Г. Систематика і географічне поширення ховрахів (*Citellus*) в УРСР // Труды Института зоології АН УРСР. — 1948. — № 1. — С. 84–113.
- Селюнина З. В. Тушканчиковые грызуны Украины: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. — Киев: Ин-т зоол. АН Украины, 1993. — 20 с.
- Селюнина З. В. Мишівка степова // Червона книга України. Тваринний світ / За ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія, 1994. — С. 391.
- Соколов В. Е., Баскевич М. И., Ковальская Ю. М. Изменчивость кариотипа степной мышовки (*Sicista subtilis* Pallas) и обоснование видовой самостоятельности *S. severtzovi* // Зоологический журнал. — 1986. — Том 65, выпуск 11. — С. 1684–1692.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держжупедвид., 1960. — 211 с.
- Сокур І. Т., Дворников М. В., Лобков В. А. и др. Наземные белычи Украины (современное состояние, особенности экологии, рациональное использование и охрана) // Изученность теріофауны Украины, ее рациональное использование и охрана. — Киев: Наукова думка, 1988. — С. 51–63.

- Сокур И. Т., Филипчук Н. С.* Морфофизиологические особенности географических популяций малого и крапчатого сусликов // Вестник зоологии. — 1977. — № 5. — С. 8–11.
- Татаринов К. А.* Звірі західних областей України. Екологія, значення, охорона. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — 188 с.
- Филипчук Н. С.* Сезонная динамика морфо-физиологических показателей сусликов трех южноукраинских популяций // Вестник зоологии. — 1973. — № 5. — С. 24–29.
- Червона книга Української РСР* / Під ред. К. М. Ситника. — Київ: Наукова думка, 1980. — 504 с.
- Червона книга України. Тваринний світ* / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Шнаревич И. Д.* Млекопитающие Советской Буковины // Животный мир Советской Буковины. — Черновцы, 1959. — С. 5–65.
- IUCN Red List Categories prepared by IUCN Species Survival Commission.* — Gland: The World Conservation Union, 1994. — 21 p.
- Red data book of European vertebrates.* — Strasbourg, 1997. — 154 p. — (Final draft for review: November 28, 1997).
- Sokolov V. E., Kovalskaya Y. M., Baskevich M. I.* Review of karyological research and the problems of systematics in the genus *Sicista* (Zapodidae, Rodentia, Mammalia) // Folia Zoologica. — 1987. — Vol. 36, № 1. — P. 35–44.